

Spinoza'da Birinci Tür Bilgi: “Hayal Gücü” Zemininde Bir Derinleştirme

Ayşe Gül ÇIVGIN*

Makale Geliş / Recieved: 13.05.2019
Makale Kabul / Accepted:15.06.2019

Öz

Spinoza, Ethica: Geometrik Yöntemle Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Ahlak adlı eserinde üç bilgi türünden bahseder. Şeylerin (1) hayal gücü temelinde zaman ve mekânda bulunmaları bakımından algılanmaları, (2) akıl yürütme esasında ortak kavramlar ve uygun fikirler altında idrak edilmeleri, (3) görü üzerinden özlerinin, Tanrıda bulunup Tanrısal doğanın zorunluluğundan çıkmaları bakımından kavranmaları tümüyle insanın bilme faaliyetinin sınırlarının içinde, her biri belli bir düşünce tarzına ve bilgi mertebesine karşılık gelecek şekilde açıklanır. Spinoza, bunları sırasıyla “birinci tür bilgi, sanı ya da hayal gücü”, “ikinci tür bilgi” ve “üçüncü tür bilgi” olarak adlandırır. Bu yazıda, Spinoza'nın sisteminde “birinci tür bilgi, sanı ya da hayal gücüne” odaklanılacak, hayal gücünün bu bilgedeki yeri ve edimleri açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Töz, Uzam, Hayal Gücü, Hafıza, Zihin, Beden.

First Kind of Knowledge in Spinoza: A Deepening on the Basis of “Imagination”

Abstract

Spinoza mentions three types of knowledge in his work called Ethics Demonstrated Geometrical Order. (1) perceptions of things in terms of time and place on the basis of imagination, (2) their being comprehended on the basis of reasoning on common concepts and adequate ideas, (3) comprehension of the essences of the things through the intuition in terms of the existence of God and the necessity of the divine nature is explained within the limits of the activity

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Felsefe Bölümü, acivgin@bartin.edu.tr. Orcid: 0000-0003-2838-6737.

Künye: ÇIVGIN, Ayşe Gül. (2019). Spinoza'da Birinci Tür Bilgi: “Hayal Gücü” Zemininde Bir Derinleştirme. *Dört Öge*, 15, 95-110. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.

of human knowledge, each of which corresponds to a certain way of thinking and knowledge. Spinoza calls respectively them “the first kind of knowledge, opinion or imagination”, “second kind of knowledge” and “the third kind of knowledge”. In this paper, it will be focused on “the first kind of knowledge, opinion or imagination” in Spinoza’s systems, and the place and actions of the imagination in this knowledge will be tried to explain.

Keywords: Substance, Extension, Imagination, Memory, Mind, Body.

1. Giriş

Spinoza, *Ethica: Geometrik Yöntemle Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Ahlak*¹ eserinde üç bilgi türünden bahseder: Şeylerin (1) hayal gücü temelinde zaman ve mekânda bulunmaları itibariyle algılanmaları, (2) akıl yürütme esasında ortak mefhum ve uygun fikirler altında idrak edilmeleri, (3) görü üzerinden özlerinin, Tanrıda bulunup Tanrısal doğanın zorunluluğundan çıkmaları bakımından kavranmaları. Bu farklı düzeylerdeki biliş yolları, tümüyle, insanın bilme faaliyetinin sınırlarının içinde, her biri belli bir düşünce tarzına ve bilgi mertebesine karşılık gelecek şekilde açıklanır. Spinoza, bunları sırasıyla “birinci tür bilgi, sanı ya da hayal gücü”, “ikinci tür bilgi” ve “üçüncü tür bilgi” olarak adlandırır.

En genel ifadeyle, insan bedenindeki (*corpus*)² etkilenimlerin/etkilenişlerin (*affectio*)³ hissetme, hayal gücü ile hafıza yetileri ekseninde algılanmaları neticesinde oluşan, bu nedenle şeyleri nedenleriyle değil, yalnızca etkileriyle bilmeye dayanan tümüyle öznel, bulanık, upuygun olmayan, olumsal bilgi “sanı veya hayal gücü” bilgisine karşılık gelir. Hatanın, yanlışlığın biricik nedeni bu bilgidir, zira yanlışlık, muğlak ve upuygun olmayan fikirlerdeki bilgi eksikliği ve yoksunluğundan başka bir şey değildir. İnsanlar arasındaki fikir ayrılıklarının, önyargıların, peşin hükümlerin ve şüphenin olduğu kadar doğaya ya da doğadaki şeylere kimi nitelikler affetme, analogik düşünme bu tür bir düşünüşten kaynaklanır. Bu bilgi, dış etkenlerin tesirinden kendisini kurtaramayan, şeylerin hakiki doğasını bilmeksizin onları sadece etkileri üzerinden değerlendiren ve olağan yaşamın rastlantısal akışına kendisini kaptıran, tutkularının esiri olan, yönetilip yönlendirilmesi kolay olan insanın gündelik ve eksik bilme tarzıdır. Bununla birlikte, aklın düzeninden doğan, zihnin şeyleri nedenleriyle bilmesini mümkün kılan ve bütün insanlarda ortak olan, kesin, zorunlu ve upuygun fikirlerimiz de bulunur. İkinci tür bilgi, tek tek şeylerin özünü

1 *Ethica*’ya yapılacak atıflarda kitabın ismi “E” bölümler roma rakamlarıyla, tanımlar “T”, önermeler “Ö”, aksiyomlar “A”, önkabuller “ÖN”, Açıklamalar “Aç” vb. kısaltmasıyla gösterilecektir. Farklı eserlerden yapılan alıntılarda yapılacak kimi değişiklikler köşeli parantez içinde ifade edilecektir.

2 “Corpus” kelimesi için, değişmeli olarak “beden”, “cisim”, “nesne” ve “şey” karşılıkları kullanılacaktır.

3 “Affectio” kelimesi için, değişmeli olarak “etkilenim”, “etkileniş”, “hâl”, “durum” karşılıkları kullanılacaktır.

değil, bütün şeylerde ortak olan uzamı, uzamda da hareket ve sükûneti kavramaktır. Bu nedenle, bu bilgi, doğayı kendinde olduğu hâliyle ve saf bir biçimde açımlayan fikir ve kavramlara sahip olmayı sağlar. Sadece etkilerin değil, nedenlerin bilgisine ulaşılmayı sağlaması ve şeyler arasındaki bağlantıları da dikkate alması bakımından tümüyle rasyonel ve bilimseldir. Açılırsa, Nadler'in oldukça genel bir analogiyle ifade ettiği üzere acıktığımız, susadığımız ve hâlsizleştiğimiz için bedenimizin besinlere ihtiyacı olduğunu bilmemiz ile proteinlerin, karbonhidratların ve sıvıların bedenimizin varlığını sürdürmesindeki rolünü bilimsel olarak bilmemiz tümüyle farklıdır (Nadler, 2006, ss. 179-180). İlki, tümüyle olumsal, rastlantısal, upuygun olmayan birinci tür bilgiyi, diğeri ise zorunlu, kesin, upuygun olan ikinci tür bilgiyi örneklendirir. Hardt, birinci ile ikinci tür bilgi ya da hayal gücü ile akıl arasında ilkinin olumsal, ikincinin zorunlu olması bakımından bir fark olduğunu düşünür (Hardt, 2012, s. 182). Nitekim zorunlu olan ve akla dayanan ikinci tür bilgi, ilkinden farklı olarak doğadaki nitelikleri değil, bağıntıları açığa çıkartarak denklemleri, yasallığı ifade eder (Bumin, 2005, s. 76). Diğer yandan, ilk iki bilgi türünden farklı olan üçüncü tür bilgi ise Tanrı'nın sıfatlarının biçimsel özüne ilişkin upuygun fikirden şeylerin özüne dair upuygun bilgiye dek uzanır. Tanrı'ya ve şeylerin Tanrı'yla nasıl ilişkili olduğuna, tekil özlere dair upuygun, zorunlu, tam ve kesin bir bilgidir. Şeyleri zamansal belirlenimlerin ötesinde sonsuzluğun ufku altında bir bütün olarak idrak etmeyi sağlayan bu bilgi, en üst ve en yetkin bilgi mertebesi bakımından Tanrı bilgisini ve sevgisini içerir, böyle bir bilgiye sahip insan da en yetkin, bilge ve etkin insandır. Spinoza, ikinci ile üçüncü tür bilgi arasındaki farkı da şu örnek üzerinden dile getirir: "Üç sayının var olduğunu ve problemimizin dördüncü sayıyı bulmak olduğunu varsayalım ve bu dördüncünün, ikincinin birinciye olan oranı neyse, onun da oranı üçüncüye göre olsun. Tüccarlar hiç tereddüt etmeden ikinciyi üçüncüyle çarpıp çıkanı birinciye bölecektir. Böyle yapacaklardır, çünkü ya hiç sağlama yapmadan öğretmenlerinden böyle bir kural işitmiş ve bunu henüz unutmamışlardır ya da basit sayılar söz konusu olduğunda bu kuralın her zaman işe yaradığını görmüşlerdir veya bu işlemi Euclides'in 7. Kitabının 19. Önermesinin kanıtlanmasına dayanarak, yani oranların ortak özelliğine dayanarak gerçekleştirmişlerdir [ikinci tür bilgi]. Oysa basit sayılarda böyle bir işleme gerek yoktur. Örneğin 1, 2, 3 sayıları varsa herkes dördüncü orantılı sayının 6 olacağını anlar; çünkü birincinin ikinciye oranını ilk bakışta sezersek, dördüncü sayıya ulaşmak bizim için işten bile değildir [üçüncü tür bilgi]" (EII, XLÖ, II. Not).⁴ Dikkat edileceği üzere bu tasnifte⁵ "hayal gücü"nü işleyişine dayalı olarak edinilen ve ayrıca adını bile

4 Zelyüt, ilk iki tür bilginin "tanımaya", üçüncüsünün ise "âlimane temaşa"ya dayalı olduğunu ifade eder (Zelyüt, 2010, s. 62). Şeyler, üçüncü tür bilgiyle kavradıkça Tanrı'yı daha iyi anlamak mümkün olacak, böylelikle zihin de hem dinginliğine hem de kutluluğa erişebilecektir. Bu nedenle de "zihnin en büyük çabası ve en büyük erdemi şeyleri üçüncü tür bilgiyle anlamaktır" (EV, ÖXXV).

5 Anlama Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme eserinde ise Spinoza, bilgiyi dört türe ayırır. Bunlardan ilk ikisi, Ethica'daki "birinci tür bilgi, sanı ya da hayal gücüne" karşılık gelir. İlki

“hayal gücü”nden alan birinci tür bilgi ile diğer bilgi türleri arasında keskin bir ayırım göze çarpar. Bu keskinliği, bilginin berraklığı, kesinliği, doğruluğu ve upuygunluğu belirler. Dahası aynı keskinlik, “hayal gücü”nün bir bilgi türü olarak en alt düzeyde bir bilmeyle ilişkilendirilmesinin de temel gerekçesini oluşturur.

Bu çalışmada, Spinoza'nın sisteminde hayal gücüne neden ihtiyaç duyduğu ve hayal gücünün bu ihtiyacı nasıl giderdiği sorularına *Ethica*'nın özellikle ilk iki bölümü ekseninde cevap aranmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda, hayal gücünün ilk olarak, bedenin etkilenimlerini/etkilenişlerini upuygun olmayan bir minvalde de olsa, fikri belirlenimler şeklinde temsil etmeye hizmet edecek tarzda içselleştirmesi tartışılacak; ikinci olarak, hayal gücünün hafıza ile birlikte söz konusu belirlenimlerin rastlantsal bir tarzda sahip oldukları bağlantıları kısmen ve görece de olsa bir düzen ya da tutarlılık içinde sergileme konusu irdelenecek; üçüncü olarak da, yine hayal gücünün, benzer belirlenimleri soyutlayarak kimi kavramlar altında toplama şeklinde nitelenebilecek fonksiyonu analiz edilecektir. Böylece elde edilen veriler ışığında, *Spinoza sisteminde açıkça ve ayrıntılarıyla belirtilmemiş de olsa*, sisteminin ana dayanaklarını gözeterek ve bu dayanaklar ekseninde, bahsedilen bu üç işlevin zemininde hayal gücünün aslen tözsel bir nitelik ya da tözün sıfatı olmak bakımından sonsuz, bölünmez olan uzamı; sonlu, bölünebilir ve parçalardan meydana gelmiş bir olarak tasavvur etmeyi sağlayan bir fonksiyonu bulunduğu sergilenmeye çalışılacaktır. Amacımız, hayal gücünün hem bir yeti hem de bir bilgi türü olarak bütüncül bir perspektifte nasıl ele alınabileceği hususunda, Spinoza sistemiyle tutarlı kalacak bir derinleşmeye gitmekten ibarettir.

2. Algılama

Spinoza, *Ethica*'nın II. Bölümünü “Zihnin Doğası ve Kökeni” olarak adlandırır. Burada, Tanrı'nın özünden zorunlu ve sonsuzca çıkan sonuçlara, bu sonuçlardan da özellikle insan zihninin ve onun üstün mutluluğunun bilgisini anlamaya götürecektir. Zihnin doğası, özellikleri ve kaynağının anlaşılması ise dolaysız bir biçimde bedenin/cismin doğasının anlaşılmasına bağlıdır. Spinoza, bedenin zihnin nesnesi, zihnin ise bu bedenin fikri/idesi olmak bakımından iç içe örülerek bileştikleri bir zeminde görüşlerini ileri sürer. Ona göre, insan zihnini

“kulaktan dolma edindiğimiz ya da üzerinde uzlaşmış bir işareten dolayı sahip olduğumuz algıları”, ikincisi ise gündelik deneyimden edindiğimiz rastlantsal algıları içerir. Doğum tarihimiz, anne babamızın kim olduğu kulaktan dolma edindiğimiz bilgilerimize; benzinin ateşi şiddetlendirdiğine, suyun ise ateşi söndürdüğüne dair bilgimiz ise gündelik deneyimlerden edindiğimiz bilgilere örnektir. Üçüncüsü, herhangi bir etkiden sonucun ya da tümelden tikelin çıkarsanmasını içerir. Sonuncusu ise bir şeyin sadece özü ya da en yakın nedeninin doğru bilgisi yoluyla algılanmasıdır. Gözün aynı şeyi yakından gördüğümüzden daha küçük gösterme özelliğine sahip olduğu bilgisinden güneşin görüldüğünden daha büyük olduğu sonucunu çıkarsamamız üçüncü tür bilgiye; iki ile üçün toplamının beş olduğu ve iki doğruya paralel olan üçüncü bir doğru varsa üç doğrunun da birbirlerine paralel olduğunu bilmek dördüncü tür bilgiye örnektir (Spinoza, 2015, ss. 44-48).

fiili olarak kuran ilk şey, fiilen varolan tekil bir şeyin⁶ fikridir (EII, ÖXI). Bu fikrin nesnesi ise beden/cisim, yani fiili olarak varolan belli bir uzam tavrı/modu/tarzıdır (*modus*) (EII, ÖXIII).⁷

Bununla birlikte, Spinoza, insan bedeninin her biri son derece karmaşık bir yapıya sahip olan pek çok bireysel kısımdan oluştuğunu ve bu kısımların da diğer cisimlerden hem çok değişik şekillerde etkilendiğini hem de onları çok farklı şekillerde etkileyerek harekete geçirebildiğini iddia eder (EII, ÖKI, III, VI). Dahası "insan bedeni kendisini korumak için pek çok sayıda başka cisme ihtiyaç duyar ve deyim yerindeyse bunlar sayesinde sürekli yenilenir" (EII, ÖKIV). Bu, bedeninin varlığını sürdürmek ve muhafaza etmek için kendisi dışındaki şeylere -örneğin, yiyeceğe, suya, havaya vb.- gereksinim duyduğu (Lord, 2010, s. 63), bunlar olmaksızın yaşamını idame ettiremeyeceği anlamına gelir. İnsan bedeni, gerek kendisini korumak gerekse kendisi de fiziksel dünyanın bir parçası olmak bakımından nasıl cisimlerden etkilenmekte ya da onları etkilemekteyse, buna koşut olarak insan zihni de nesnesi olan insan bedeninde olup biten her şeyi algılamak ve her şeyin fikrine sahip olmak zorundadır (EII, ÖXIV). O hâlde, insan bedeninin cisimlerden nasıl etkilendiği, buna mukabil insan zihninin bu etkiyi nasıl algıladığı, zihinde bedeninin etkilenişlerine dair fikirlerin nasıl ve hangi yetilerin faaliyetiyle oluştuğu sorularına cevap vermek gerekir.

Spinoza'nın cisimlerin bedenimiz üzerindeki etkileri ve bu etkiler neticesinde oluşan algılarımız hakkında görüşleri büyük ölçüde Descartes'inkiyle benzerdir (Lord, 2010, ss. 64-65). Kısaca ifade etmek gerekirse, Descartes'a göre algı, balmumunun kendisine basılan mührün izini almasında olduğu gibi duyu organlarının etkilendiği şeyin izlerini alması ve söz konusu izlerin aynı anda beden gerçek bir kısmı olan ortak-duyuya aktarılarak bir arada tutulması, oradan da çeşitli bölümleri birçok farklı izi tutabilecek kadar geniş olan hayal gücüne iletilerek tab edilmesi faaliyetlerini içerir. Hayal gücünün mekânı, hareket gücünün yani sınırların menşei olan beyindir. Sınırlardaki sürekli hareketli parçacıklar sayesinde hayal gücüne taşınan izler, onda izler bırakan nesnenin imgesi/tasavvuru olarak tutulur. Söz konusu izler ise hafıza tarafından muhafaza edilir. Düşünme gücünün, hayal gücü ile ortak-duyuya uygulanmasıyla algılama faaliyeti gerçekleşir. Bununla birlikte, Descartes'a göre şeyleri düşünmemizi veya algılamamızı sağlayan şey aslen bir ve aynı kuvvettir (Descartes, 1989, ss. 55-63). Descartes gibi, Spinoza için de

6 Tekil bir şey ile sonlu ve sınırlı varoluşu olan şey kastedilir (EII, VII. AÇ).

7 Spinoza'da zihin ile beden arasındaki bu birliktelik, zihnin bedende olup biten her şeyi algılamasını ve bedene dair her fikre sahip olmasını, bununla birlikte nesnesi bedenden başka bir şey olmayan zihnin ancak bu beden aracılığıyla kavranabilen bir zihin olmasını da beraberinde getirir. Bu ise Spinoza'nın zihnin bedeni yönettiği görüşüne karşı çıkışının olduğu kadar zihin ile beden arasında herhangi bir öncelik-sonralık ya da ast-üst ilişkisi olmadığına dair düşüncesinin en açık göstergesidir. İnsan, zihin ile beden birliğinden ibarettir (EII, ÖXIII Ös). Bununla birlikte o, kimi zaman düşünce (zihin) kimi zaman uzam (beden) sıfatı altında ele alınabilir.

insan bedeni bir cismin farkına ancak onun hareketinden etkilenmek suretiyle varabilir.⁸ Ona göre, “insan bedeninin sıvı kısmı, dış bir cismin etkisi altında kalıp da yumuşak bir kısmına sıkça çarpmaya başlarsa, yumuşak kısmın yüzeyini değiştirir ve bu yüzeyde kendisini harekete sevk eden dış bir cisimden belli izler bırakır” (EII, ÖKV). Bu şekilde bırakılan izler, zihnin algılama yetisinde temsil edilir. “İnsan zihni ise insan bedeninde olan her şeyi algılamak zorundadır; öyleyse insan zihni pek çok şeyi algılama yetisine sahiptir ve bedenın söz konusu imkânı arttıkça, zihnin de pek çok şeyi algılama yetisi artar”. Algılama yetisince yakalanan izler, birer fikir olarak sergilenir (*repraesento*) veya temsil (*repraesentatiō*) edilir. Mevzunun açılıp derinleştirilmesi için özellikle EII, XVII. önermenin sonucundaki kanıtlamaya ve devamındaki “Not” a bakmak son derece yararlı olacaktır. Spinoza burada, geleneksel bir terminoloji kullanıldığı takdirde, söz konusu mesele bağlamında, bedene ait durumların/hâllerin (*affectio*) şeylerin tasavvurları, imgeleri veya hayalleri (*rerum imagines*) diye adlandırılması gerektiğini belirtir. Akıl, cisimleri mezkûr tarzda seyre daldığında onun hayal veya tasavvur ettiği söylenir. Bu edimi yerine getiren yeti ise hayal veya tahayyül gücüdür. Cisimler ve düşünme tarzları dışında hiçbir tekil şeyi ne hissetmek ne de algılamak mümkün olduğundan hayal gücü, sonlu ve sınırlı varoluşa sahip tekil şeyin insan bedenindeki etkilerinin izlerini/hislerini, zihinde imgeler olarak temsil etmeyi sağlar. Ancak söz konusu temsiller, şeylerin doğasından ziyade etkilenen bedenın doğasına işaret ettikleri için berrak, seçik ve upuygun olmayan belirlenimlerdir (EII, ÖXVI, ÖSII). Yanılgılar, yanlışlıklar, tam da bu fikirler/bilgilerden kaynaklanır, zira yanlış, muğlak ve upuygun olmayan fikirlerdeki bilgi eksikliği ve yoksunluğudur. Sözelimi, Spinoza’ya göre “güneşe baktığımızda bizden 200 ayak uzaklıkta olduğunu hayal ederiz, ama bizim yanlışımızda onu böyle hayal edişimizden kaynaklanmaz, güneşi böyle hayal ederken onun gerçek uzaklığını ve onun böyle hayal edildiğinin nedenini bilmemizden kaynaklanır. Hatta daha sonra güneşin dünyanın çapından 600 kez daha uzak olduğunu öğrensek bile yine de bize yakın olduğunu hayal ederiz, çünkü güneşi bize bu kadar yakın olarak hayal edişimizin nedeni onun gerçek uzaklığını bilmemiz değil, bedenimizin güneşin etkisinde olduğu sürece aldığı hâlin güneşin özünü içermesidir” (EII, ÖXXXV, Not). Ancak güneşi bu şekilde hayal etmemizi dışlayan fikirler edindikçe bu eksik, yetersiz, upuygun olmayan fikirlerden güneşin mesafesi ve boyutuna dair tam, yeterli, upuygun ve kesin fikirlere, yani güneşin bizim üzerimizdeki etkisinden bizzat güneşin kendisine dair bilgiye ulaşabilme-miz mümkündür. Dolayısıyla insan sırf “hayal ettiği için yanlışlığa düşmez, sadece

8 İnsan bedeninin cisimlerden etkilenmesi, karşılaşması hususunu Deleuze, “bir cismin bir bedenın başka bir cismin eylemine maruz kaldığındaki durum”, “bir bedenın başka bir beden üzerindeki eyleyişi”, “iki bedenın, iki cismin bir karışımı”, “öteki üzerinde eyleyen dediğimiz bir bedenle berikinin izini alan başka bir bedenın” karışımı olarak ifade eder (Deleuze, 2000, s. 19). Balanuye’nin veciz örnekleriyle, “su içmek, ben bedenıyla su bedenının, dondurma yemek, ben bedenıyla dondurma bedenının ya da bir çiçeği koklamak, yine ben bedenıyla çiçek bedenının karşılaşmasından ibarettir” (Balanuye, 2017, s. 118).

varmış gibi canlandırdığı şeylerin varoluşunu dışlayan bir fikirden yoksun olduğu düşünülürken yanılığa düşer" (EII, XVII, Not).⁹

3. Canlandırma ve Hafıza

İnsan zihnini kuran fikrin nesnesi beden ve bu bedende zihin tarafından algılanmayan hiçbir şey olamayacağına göre, beden, cismin mevcudiyetini gerektiren bir tarzda etkilendiğinde zihin de cismin mevcudiyetini içeren, yani onun doğasını dışlamayan, aksine olumlayan bir fikre sahip olacaktır. Zihin, cismin mevcudiyetini dışlayan herhangi bir fikir edininceye kadar da onun fiilen mevcut olduğunu düşünmeye devam edecektir (EII, ÖXVII). Bundan, zihnin daha önce etkilenmesine yol açan cisimler artık var olmasalar ya da hazır bulunmasalar bile, beden etkisi tekrarlandığı sürece sanki onları hâlâ orada ve mevcutmuş gibi görebileceği sonucu çıkmaktadır (EII, ÖXVII, ÖS). Söz konusu faaliyeti yetine getiren yeti, hayal gücüdür. Hayal gücü, bedenimizin etkilenmesine yol açan cisimleri hâlihazırda var olmasalar bile yine de mevcutmuş gibi resmedebilmektedir. Hayal gücünün bu faaliyeti, *canlandırma* olarak adlandırılabilir. Bu çerçevede, hayal gücünün, mevcut ya da geçmiş bedensel hâllerimiz temelinde edinilen imgeleri/fikirleri belli ilkeler dâhilinde düzenleyip yeniden üretmesi gerekir ki canlandırma faaliyeti mümkün olsun. Ancak Spinoza, söz konusu ilkelerin neler olduğu konusunda herhangi bir açıklamada bulunmaz, daha ziyade o, meseleyi hafıza ve temsillerin çağrışımı üzerinden çözmeyi dener. Konu derinleştirilerek açılırsa, Spinoza'ya göre, insan bedeni, aynı anda iki ya da daha fazla şeyden etkilendiğinde, zihnin sonradan bunlardan birini hayal etmesi, hemen diğerini ya da diğerlerini hatırlamasını sağlar (EII, ÖXVIII). Örneğin, elma kelimesi ve elma meyvesinden aynı anda etkilenen bir insan, elma kelimesini her duyduğunda bu meyveyi hatırlar (EII, ÖXVIII, Not).¹⁰ Ne var ki bu durum, insanın pek çok etkiye maruz kalmasına rağmen cisimlerin izlerini ve imgelerini oldukları gibi muhafaza etmesiyle gerçekleşebilir. Bu faaliyeti yerine getiren yeti ise hafızadır.¹¹ Hafıza, "insan bedeninin dışındaki cisimlerin doğasını

9 İfade edilmeye çalışıldığı üzere upuygun olmayan, bölük pörçük fikirler, birinci tür bilgiye ait olduğu için yanlışın nedeni bu bilgidir. Tam ve upuygun bütün fikirler ise ikinci ve üçüncü tür bilgiye karşılık geldiğinden bu bilgi türleri zorunlu olarak doğrudur.

10 Ayrıca Spinoza'ya göre şeyleri geçmiş ve gelecek zaman bakımından olası olarak düşünmemiz de hayal gücüne bağlı bir durumdur. Bunun nedeni, bazı cisimlerin diğerlerinden daha yavaş ya da hızlı veya aynı hızda olduğunu hayal etmemiz, yani aslen zamanı hayal etmemizdir (EII, ÖXLIV, I. ÖS). Şeyleri, geçmiş ya da gelecek zamanla bağlantılandırarak düşünmeye başladığımızda hayal gücü bu bağlantıyı nasıl kurup canlandırma yapacağı konusunda tereddüt yaşayacağından geçmiş, şimdi ve gelecek zamanla ilgili şeyleri olası olarak canlandırmaya çalışacaktır.

11 Spinoza'da hafıza, sadece muhtevayı depolayan ve muhafaza eden değil, aynı zamanda kişisel özdeşliği mümkün kılan bir yeti olarak karşımıza çıkar. Ona göre, İspanyol bir şairin geçirdiği hastalık neticesinde geçmiş yaşamını, yazmış olduğu eserleri hatırlayamaması ondan aynı kişi olarak bahsetmeyi zorlaştırır (EIV, ÖXXXIX, Not). Curley'e göre, Spinoza'nın verdiği bu örnek, onun hafızanın sürekliliğini kişinin özdeşliğinin koşulu olarak düşündüğünün en açık göstergesidir (Curley, 1988, s. 86).

içeren fikirlerin çağrışımından başka bir şey değildir ve bu çağrışım, insanın bedensel hâllerinin düzenine” göre zihinde gerçekleşir (EII, ÖXVIII, Not). Bu açıdan, hatırlama, imgelerin düzenlenişi üzerinden birinin bir diğeriyle bağlantılandırılarak canlandırılması olarak da ifade edilebilir. Spinoza bu açıklamasıyla hafızayı, hayal gücünün özel bir durumu olarak tanımlamıştır (Tóth, 2018, s. 52). Ancak o, cisimlerin doğasını içeren fikirlerin çağrışımını, insan bedenindeki etkilenimlerin düzenine göre gerçekleştiği için “aklın düzeninden doğan ve zihnin şeyleri ilk nedenleriyle algılamasına yol açan” ve böylece “bütün insanlarda aynı olan fikirlerin çağrışımından” özenle ayırt edilmesi gerektiğini vurgular (EII, ÖXVIII, Not). Bu düşünceden hareketle, insan bedeninin hâllerinin düzen ve çağrışımını içeren ampirik bağlantılara yönelik bir hafıza ile aklın düzen ve çağrışımını içeren *a priori* bağlantılara yönelik hafızayı, Spinoza böyle ifade etmemiş ve adlandırmış olmasa da, birbirinden ayırt etmek gerekir. İnsanın bedensel etkilenimlerinin düzeninden doğan ve şeyleri yalnızca etkileriyle bilmeyi sağlayan, bu yüzden de kişisel alışkanlıklara dayanan fikirlerin çağrışımı ampirik hafızaya; aklın düzeninden doğan ve şeyleri ilk nedenleriyle bilmeyi sağlayan, böylece de bütün insanlarda ortak olan fikirlerin çağrışımı ise *a priori* hafızaya karşılık gelir.¹² Her insanın bedensel etkilenimlerinin düzen ve çağrışımı birbirinden farklı olduğu için algısal temsillere yönelik “belleğin [hafızanın] bu düzeni, bedenler arasındaki rastlantısal ve dışsal karşılaşmaların da düzenidir (II, 29). Karşılaşmalar ne kadar istikrarsız olursa, imgelem [hayal gücü] de o kadar dalgalanır ve göstergeler o oranda anlamlı olur (II, 44). Onun içindir ki, etkilenişlerimiz ‘kanatlı at’ gibi tamamen uydurma şeyler oluşturmakta; dışsal olarak birbirine benzeyen cisimler arasındaki farklılıkları göz ardı ettiği ölçüde de tür ve cins gibi soyutlamalar oluşturmaktadır” (Deleuze, 2011, ss. 68-69).¹³ O hâlde, hayal gücü, insan bedeninin dışındaki cisimlerin doğasını içeren fikirleri kolaylıkla birbirinden ayırabilme ya da birbiriyle ilişkilendirerek canlandırma işlevine sahiptir. Bu, hayal gücünün, söz konusu fikirleri keyfi ve özgür bir biçimde birbirleriyle bağlantılandırarak kanatlı atlar, ejderhalar oluşturabileceği anlamına gelir. Ancak bu bağlantılandırma ya da çağrışımın yine de tümüyle keyfi ve özgür bir biçimde de gerçekleşmemesi gerekir. Zira hayal etme kuvveti sadece zihnin kendi doğasına bağlı değildir (EII, ÖXVII, Not). “Her insan alışkanlığın bedenindeki şeylerin imgelerini düzenleyişine göre, bir düşünceden diğere” geçer (EII, ÖXVIII, Not).¹⁴ Örneğin, kumda at nalının izini gören bir asker için at

12 Her ikisi de aslen bir ve aynı hafızanın iki farklı ciheti olarak düşünülmelidir.

13 Spinoza, beden varolmadıkça zihin, bedeninin fiili mevcudiyetini ve bedeninin hâllerinin fiili olduğunu kavrayamayacağı için hiçbir şeyi hayal edemeyeceğini ve hatırlayamayacağını düşünür (EV, ÖXXI). Onun bu görüşü, hayal gücünün hem bedeninin hem de zihnin birlikteliğini içeren bir düşünme tarzına karşılık geldiğini açık bir biçimde gösterir (Pugliese, 2017, s. 172; Gatens & Lloyd, 1999, s. 12).

14 Spinoza, bir düşünceden onunla alakalı olmayan başka bir düşünceye nasıl geçebildiğimizi de benzer bir biçimde temellendirir. Örneğin, elma kelimesinin telaffuzunu duyan birisi bu telaffuzla hiçbiri benzerliği ya da ortaklığı olmayan elma meyvesinin düşüncesine, elma meyvesini her gördüğünde bu kelimeyi de iştmiş, yani bu kelime ile meyveden aynı anda etkilenmiş olması nedeniyle ulaşır (EII, ÖXVIII, Not).

düşüncesi atlıyı, atlı düşüncesi ise savaşı çağrıştırırken aynı izi gören bir köylü için at düşüncesi sabanı, saban ise tarla düşüncesini çağrıştırır (EII, ÖXVIII, Not). Bu durum, her insanın kendi bireysel tecrübesini yansıtacak biçimde fikirlere/imgelere sahip olduğunu ve onları kendi tecrübesine göre birbiriyle ilişkilendirdiğini gösterir. Ancak bir asker ile çiftçinin kumda bir atın nalının izini görmeleri neticesinde zihinlerinde çağrıştırdıkları fikirler birbirlerinden farklı da olsa, en azından kumda gördükleri izin başka bir hayvana değil de ata ait olduğunu düşünmeleri arasında da bir tür ortaklık bulunduğu açıktır. Benzer bir biçimde, her ikisi at nalının izinden, şeylerin imgelerini birbirine eklemeye ve bağlamaya alışkın oldukları şu ya da bu biçime göre farklı düşüncelere geçseler de yine de kendi düşünceleri arasında bir tür aynılık söz konusudur. Yani asker için at, sabanı değil de atlı düşüncesini; atlı ise tarlayı değil de savaşı çağrıştırır. Bu ise bedensel etkilenimlere dayanan fikirlerin rastlantısal bir tarzda sahip oldukları bağlantıların, hayal gücü sayesinde alışkanlığa bağlı kısmen ve görece bir düzen ya da tutarlılık içinde sergilenme imkânına kavuştuklarını göstermektedir.

İfade edilmeye çalışıldığı üzere, bedenin etkilenimlerini/etkilenişlerini fikri belirlenimler şeklinde temsil ederek algılanmasına hizmet eden hayal gücü ile onların çağrışımlarını sağlayan ampirik hafızanın işleyişi ortaktır. Benzer bir işleyişin, bütün insanlarda ortak olan fikirlerin çağrışımlarını mümkün kılan *a priori* hafıza ile söz konusu fikirleri temsil edip canlandırarak hayal gücünün *a priori* bir işlevi arasında da bulunup bulunmadığı dikkate değer bir konudur. Ancak bu mesele, her şeyden önce hayal gücünün algıyı aşan bu tür fikirleri temsil edip edemeyeceği ve onları canlandırıp canlandıramayacağını tespiti ekseninde çözümlenebilir. Bu tespitin tartışmaya açılacağı son bölüme geçmeden önce, söz konusu meseleyle de bağlantılı olan hayal gücünün bedensel etkilenimlere dayayan fikirleri soyutlayarak belli kavramlar altında toplayan farklı bir işlevinden daha bahsedilmeye çalışılacaktır.

4. Soyut, Transandantal ve Tümel Kavramlar

Bedensel etkilenimlere dayanan fikirlerin hayal gücü sayesinde görece bir düzen ve tutarlılık içinde sergileme imkânına kavuşması aynı zamanda belli tür kavramlar oluşturmamızın ve bu kavramlara bağlı bir düşünüş tarzına sahip olmamızın da temelini oluşturmaktadır. Nitekim Spinoza'ya göre bizler pek çok şeyi algılamakta ve bu algılarımızla da tümel kavramlar oluşturmaktayız (EII, ÖXL, NotII). Algılarımızın tümel kavramlara dönüşmesi, "deneyimin çoklu karakterinin sentezine ulaşmamız, 'evrensel mefhumlar' dolayımında" gerçekleşir ve bu dönüşümü gerçekleştiren de hayal gücüdür (Bottici, 2015, s. 139). Fakat belirli çağrışımlar izlemeye eğilim gösterdiğimiz açık da olsa, bu şekilde oluşturduğumuz kavramların yine de "yalnızca alışkanlıkları" kapsadığına özellikle dikkat etmek gerekir (Bottici, 2015, s. 140).

Bu biçimde oluşturduğumuz kavramların başında soyut olanlar gelir. Spinoza, soyut kavramların oluşturulmasını, insanların Tanrı'nın şeyleri kendileri için yarattığına ve doğada belli bir düzen bulunduğuna inanmaları temelinde açıklar. Ona göre, bu inancın doğal sonucu olarak insanlar kendilerine en faydalı olan şeyleri en önemli nitelikler, kendilerini en çok memnun edenleri de en mükemmel nitelik olarak değerlendirmişler ve şeylerin doğasını açıklamak için de “iyi, kötü, düzen, karışıklık, sıcak, soğuk” vb. soyut kavramlar oluşturmuşlardır. Böylece kendilerini mutlu eden ve Tanrı'ya tapmaya yönelten her şeyi iyi, tam aksi etkide bulunanları da kötü olarak nitelendirmişlerdir (EI, EK). Oysa, bu inanç tam da şeylerin bizzat kendilerine özgü doğaları bakımından bilinmedikleri hâlde, beden üzerindeki etkilenimleri ve hayal gücünde canlandırdıkları hâllerleriyle bilinmeye çalışılmalarının sonucunda oluşmuştur. Zira şeylerin, duyuyla algılanabilir türden bir düzene sahip olduklarında, hayal edilmeleri ve hatırlanabilmeleri daha kolay olduğundan iyi bir düzene sahip oldukları tersi durumda da kötü bir düzene sahip olduklarına inanılmıştır (EI, EK). Hâlbuki, doğada belli bir düzen olduğuna dair bu inanç bizzat hayal gücünden kaynaklanmaktadır. Örneğin, herhangi bir cismin hareketinin göz sinirlerimize olumlu bir etkide bulunması, bu harekete neden olan cisme güzel, tersi bir hareketi oluşturması çirkin dememize neden olur (EI, EK). Bunun anlamı, cismin bizzat kendisinin güzel ya da çirkin olmadığı, ondan etkilenen bedenimizin etkilenme tarzına, duyumlarımıza hitap edip etmediğine ya da yaralı olup olmadığına göre ona güzellik ya da çirkinlik atfedenin biz olduğumuzdur. Ancak insanlar her ne kadar beden bakımından birbirlerine çok benzeseler de birçok açıdan farklı özelliklere sahiptirler ve cisimlerden de aynı şekilde etkilenmezler. Bu açıdan, birisi için güzel olan bir şey, bir başkası için çirkin olabilir. Her insan kendi bedeninde uyanan etkiler üzerinden şeyleri algıladığı için kendi beden yapısı ya da perspektifinden şeylere ilişkin fikirler oluşturur. Nitekim, her duyum ya da algı, tekil bir tecrübedir, öznelidir. Kısacası, şeyleri kendileri/kendilikleri itibariyle değil de bedende uyanan etkileri bakımından bilmek, onlara dair nesnel ve kesin bir belirlemede bulunmanın mümkün olmadığını, üstelik güzellik ya da çirkinlik gibi kimi nitelendirmelerin bizim onlara atfettiğimiz özellikler olduğunu gösterir. Gerçekten, Spinoza'ya göre, şeylerin kendisinde ne güzellik ya da çirkinlik ne de düzen ya da karmaşa bulunur. O, bu konudaki görüşünü Hugo Boxel'e yazdığı mektubunda şu çarpıcı sözlerle ifade eder:

“Güzellik, çok muhterem beyefendi, algılanan nesnenin bir niteliğinden çok onu algılayanda uyanan bir etkidir. Uzağı daha iyi ya da daha kötü görüyor olsaydık veya daha farklı bir yapımız olsaydı, şu an güzel olduğunu düşündüğümüz şeyler çirkin, çirkin olduğunu düşündüğümüz şeyler de güzel görünürdü. Mikroskoptan bakıldığında en güzel el bile iğrenç görünür. Bazı şeyler belli bir mesafeden bakınca güzel, yakına geldiğinde ise çirkin görünür. Bundan dolayı, kendilerinde yahut Tanrı'yla ilişkili olarak değerlendirildiğinde şeyler ne güzel ne de çirkindir” (Spinoza, 2014, s. 279).

Benzer bir biçimde Henry Oldenburg'a mektubunda ise Spinoza,

"Ama öncelikle şuna dikkatinizi çekmek isterim ki, doğaya herhangi bir güzellik, çirkinlik, düzen ya da karmaşa atfetmiyorum. Çünkü bizler ancak kendi imgelemizden [hayal gücümüzden] hareketle şeylerin güzel, çirkin, düzenli veya karışık olduğunu söylüyoruz" demektedir (Spinoza, 2014, s. 194).

Bununla birlikte Spinoza'ya göre, Varlık, Şey, Herhangi bir Şey gibi transandantal kavramlar da "imkânları sınırlı olan insan bedeninin kendi içinde aynı anda ancak belli sayıda imgeyi net şekilde" canlandırabilmesiyle oluşturulur (EII, ÖXL, NotI). Bu sayı artıkça imgeler de bulanıklaşmaya ve dahası bedeninin kendi içinde aynı anda net bir biçimde oluşturma imkânının çok ötesine geçtiklerinde birbirine karıştırılmaya başlarlar. (EII, ÖXL, NotI). Bunun nedeni, Spinoza'ya göre, insan zihninin muhayyile sayesinde aynı anda net bir biçimde canlandırabileceği imge sayısının, bedeninin aynı anda oluşturabileceği imgelerin sayısı kadar olmasıdır. Dolayısıyla imgeler bulanıklaştığında ve birbirine karıştığında, zihin de bütün nesnelere bulanık bir biçimde, hiçbirinin ayırdına varmadan hayal gücüyle canlandırmaya ve hepsini sanki Varlık, Şey, Herhangi bir Şey gibi soyut bir nitelik altında toplanmış gibi düşünmeye başlamaktadır (EII, ÖXL, NotI). Bu kavramların, bulanık fikirleri temsil eden bulanık kavramlar olmaları bu nedenledir.

İnsan, at, köpek gibi tümel kavramlar da Spinoza'ya göre, transandantal kavramlarla benzer biçimde oluşturulur. Bunlar da soyutlamayla elde ettiğimiz kavramlardır. Kimi zaman insan bedeninde aynı anda o kadar çok imge oluşur ki, bunlar hayal gücünün kapasitesini aştığında onlar aralarındaki benzerlikleri, farklılıkları, zıtlıkları ya da onların sayılarını tam olarak canlandırmak mümkün olmaz. Bu durumda, hayal gücü hepsinde ortak olan ve bedeni de en çok etkileyen niteliği net bir biçimde canlandırmaya yönelir (EII, ÖXL, NotI). İşte, bu niteliğin sonsuz sayıda şeye yüklenip soyutlanarak belli bir terimle ifade edilmesiyle tümel kavramlar elde edilir. Ancak tümel kavramların tüm insanlarda aynı şekilde oluşturulmadıklarına, bedeni en sık etkilemiş olan şeyin doğasına ya da zihninin kolay biçimde canlandırılıp hatırlayacağı şeye göre oluşturulduklarına bir kez daha dikkat etmek gerekir. Kısaca ifade etmek gerekirse, Spinoza, doğayı açıklamak için kullanılan tüm kavramları -ister soyut ister tümel isterse transandantal olsunlar- "hayal gücünün yarattığı bir resim", "hayal ürünü oluşumlar" olarak adlandırır (EI, Ek). Bunlar, şeylerin hakiki doğasını açıklamayan yalnızca hayal gücünün yapısını ortaya koyan, bulanık ve upuygun olmayan kavramlardır.

5. Değerlendirme

Spinoza sisteminde, mutlak anlamda sonsuz, her biri ezeli-ebedi ve sınırsız özünü ifade eden sonsuz sıfatlardan ibaret töz, Tanrı'dır. Ancak sonlu bir varlık olarak insan, bu sıfatlardan (*atributum*) sadece ikisini bilebilir: Düşünce ile Uzam. Söz konusu sıfatlar, ebedi ve sonsuz nitelikler, bu bağlamda bölünemezdirler. Ayırı-

ca bunlar birbirlerine indirgenemezler (Elmas, 2013, s. 26). Tarz/mod (*modus*) ise, tözdeki etkilerdir, başka şeyde olandır (EI, TIV). Spinoza tarzları, zorunlu olarak varolan ve sonsuz, ezeli-edebi olan tarzlar ile sonlu tarzlar olarak ikiye ayırır. Sonsuz tarzlar: (a) Tanrı'nın herhangi bir sıfatının mutlak doğasından doğrudan ve zorunlu olarak çıkanlar ve (b) zorunlu olarak varolan ve sonsuz olan bir nitelikte değişime uğramış herhangi bir sıfattan dolayı ortaya çıkanlar olmak üzere ikiye ayrılır (EI, ÖXXI, XXII, XXIII). Spinoza ilkinde, uzamın mutlak doğasından çıkanlar söz konusu olduğunda 'hareket ve sükûneti/durağanlığı'; düşünmenin mutlak doğasından çıkanlar söz konusu olduğunda ise "Sonsuz Anlama Yetisini"; ikincisine ise "evrenin bütün çehresinin, sonsuz çeşitlilik sergilese de daima aynı kalmasını" örnek verir (Spinoza, 2014, s. 311). Kendileriyle aynı doğadan başka bir şey tarafından sınırlandırılabilen, özleri zorunlu olarak varoluşlarını gerektirmeyen tarzlar ise sonlu tarzlardır. Sonlu tarzlar, Tanrı'nın herhangi bir sıfatının mutlak doğasından değil, Tanrı'nın herhangi bir şekilde değişime uğramış sıfatından dolayı bir yolla ortaya çıkan tarzlardan türeyen, sonlu ve sınırlı bir varoluşa sahip tekil şeylerdir (EI, ÖXXVIII Ka). Belli bir insan zihni sonlu, sınırlı bir düşünme tarzına; belli, tekil bir insan bedeni ise sonlu, sınırlı bir uzam tarzına karşılık gelir. Tanrı'nın uzam sıfatının bir tavrı olan cisimleri hareket ve sükûnet, hızlilik ve yavaşlık durumuna göre ayırt etmek mümkündür (EII, YÖI). Tüm cisimler uzamı gerektirmeleri ve hareket ile sükûnet halinde olabilmeleri bakımından birbirleriyle örtüşürler. Bununla birlikte, Spinoza, doğası gereği varolanın yalnızca töz, Tanrı olduğunu belirtir (EI, ÖVII). Şu hâlde, doğası gereği varolma zorunluluğu olmayan şeylerin mevcudiyetinin açıklanması gerekir. Spinoza bu sorunu, varolan her şeyin ancak Tanrı'da varolduklarını ve ancak Tanrı'yla varolup kavranabileceklerini iddia ederek çözmeye çalışır (EI, ÖXV). Nitekim, Tanrı, her şeyin tek nedeni, yani hem özlerinin hem de varlıklarının nedenidir. Ona göre, "mevcut bir neden varsa bundan zorunlu olarak bir sonuç [etki] çıkar" ve "sonucun [etkinin] bilgisi nedenin bilgisine bağlıdır ve bu bilgiyi gerektirir" (EI, AkIII, IV). Bu açıdan, etkiyi/sonucu tanımak ve bilmek için mutlaka nedenini tanımak ve bilmek gerekir. Spinoza için "kendisinin nedeni" olan tek şey töz, Tanrı'dır. Tanrı, hem kendisinin nedeni hem de etkiyi/sonucu kendisinde barındırandır. Bu ise Tanrı'nın sadece kendisinin nedeni olmadığı aynı zamanda varolan bütün şeylerin, cisimlerin de nedeni olduğu anlamına gelir. Bir başka deyişle, her şey ancak Tanrı'da vardır ve ancak Tanrı'yla kavranabilir. Tanrı, her şeyin etkin, kendiliğinden, mutlak anlamda ilk, içkin nedeni (EI, ÖXVI. Ös I, II, III).

İfade edilmeye çalışılanlar ışığında çalışmamızın bütününe bakıldığında hayal gücü, (1) beden etkilenişlerini upuygun olmayan bir biçimde de olsa fikri belirlenimler şeklinde temsil etmeyi, (2) hafızayla birlikte söz konusu belirlenimlerin rastlantısal bir tarzda sahip oldukları bağlantıları görece de olsa bir düzen ya da tutarlılık içinde sergilemeyi ve (3) benzer belirlenimleri soyutlayarak kimi kavramlar altında toplamayı sağlayan işlevlere sahip bir yeti olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hayal gücü bu işlevleri yerine getirmesi cihetinden de Spinoza'nın birinci dediği bilgi türünü teşkil etmektedir. Ancak, töz, sıfatlar ve tarzlar ile ilgili yaptığımız bu bölümün başlangıcındaki kısmî saptamalar, Spinoza sisteminde her ne kadar doğrudan ve net bir biçimde irdelenmemiş olsa da, hayal gücünün, yukarıdaki üç işlevini zemin bakımından önceleyen ve özel bir anlamda "*a priori*" denebilecek temel bir işlevinin daha bulunması gereğini kanaatimizce ortaya çıkarmaktadır. Bu işlev, esasen tözün bir sıfatı olan sonsuz, tek ve bölünmez olan "uzam"ın, "nicelik" ile bağlantılı olarak sonlu, bölünebilir ve parçalardan meydana gelmiş, çok katlı bir şey olarak tasavvur edilmesinde yatmaktadır. Zira uzamı sınırlandırmak ve parçaları cihetinden tasavvur etmek çok daha kolaydır. Meseleyi daha açık kılmak için, insan zihnini kuran fikrin nesnesinin fiili olarak varolan tekil bir şey ve tözün uzam sıfatının tarzı/modu olan beden/cisim olduğuna ve insan zihninin de bu bedeni, çeşitli etkilenimlerin belirmesi açısından kendi algılama yetisince upuygun olmayan bir tarzda algıladığı veya fikirlerle temsil ettiği dikkate alındığında insan algısındaki bu temsil edilmesine nazaran beden, Tanrı'nın uzam sıfatında bulunup idrak edilmesi cihetinden değil, sonlu ve sınırlı olarak, belli bir zaman ve mekânda içinde bir varlık göstermesi bakımından tasavvur edildiği açığa çıkmaktadır. Bu da demektir ki, tözün uzam sıfatının tarzı olan beden, uzunluğu, genişliği ve derinliği olan belli bir nicelik; sınırlandırılmış herhangi bir biçim altında algılama yetisince temsil edilmektedir. O hâlde, hayal gücü, algılama yetisinin temsil cihetine, hafızayla birlikte canlandırma faaliyetine ve soyut, tümel transandantal kavramların oluşumuna zemin bakımından önceliği olacak şekilde, uzam sıfatı üzerinden nicelik bağlamında *a priori* bir işleve sahiptir. Şu hâlde, mümkün olduğu kadar bu konuyu derinleştirmeye çalışıp neden hayal gücünün bahsedilen şekilde bir işlevi olduğu kanaatine vardığımızı dair argümanlarla çalışmamızı sonlandırmaya çalışacağız.

Spinoza'ya göre, "tözün herhangi bir sıfatı onun bölünebilirliğini ima ediyorsa o sıfatı doğru şekilde kavramak mümkün değildir" ve "mutlak anlamda sonsuz olan töz bölünemez" (EI, ÖXII, XIII). Bundan, hiçbir tözün bölünmediği, dolayısıyla hiçbir tözün doğasının ancak sonsuz olarak kavranabildiği, yani, tözün mutlak anlamda sonsuz olduğu sonucu çıkmaktadır. Tek töz, Tanrı'dır. Uzam ise Tanrı'nın sonsuz sıfatlarından biridir ve diğer sıfatları gibi nicelik bakımından sonsuzdur, bu nedenle de sonsuz, biricik ve bölünmez olarak kavranması gerekir. Başka bir ifadeyle uzam, kendi içinde homojendir, parçalardan meydana gelmez. Spinoza, buna itiraz edenlerin, yani uzamın parçalardan meydana geldiğini düşünenlerin "sonsuz niceliğin ölçülebilir olduğuna ve sonlu parçalardan meydana geldiğine" ilişkin varsayımdan hareket ettiklerini ileri sürer (EI, ÖXV, Not). Bu, sonsuz, biricik ve bölünmez olarak kavranması gereken uzamın bölünmüş, sonlu, parçalardan meydana gelmiş olarak tasavvur edilmesinden başka bir anlama gelmez. Spinoza, uzamın bu biçimde tasavvur edilmesinin nedenini, insanın niceliği bölünebilir olarak düşünmeye yatkın bir doğaya sahip olması zeminde açıklar. Zira

niceliği bölünebilir olarak tasavvur etmek çok daha kolaydır (a.g.e.). Buna karşın, insanın niceliği sonsuz ve bölünmez olarak kavraması zordur. O hâlde, nicelik ya bölünmüş ve parçalardan oluşmuş ya da sonsuz, tek ve bölünmez bir biçimde idrak edilebilir. Bunlardan ilki, onu hayal gücümüzde canlandırdığımız biçimde tasavvur etmemize, ikincisi ise sadece aklımızla ve aklımızda olduğu hâliyle ve bir töz olarak kavramamıza karşılık gelir. Spinoza, Lodewijk Meyer'e yazdığı mektubunda, bu hususu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Gelgelelim, yer kaplayan Tözü bölmeye neden bu kadar meyilli olduğumuza sorarsan, sana cevabım, niceliği iki şekilde kavramamız olur: Onu duyuların yardımıyla imgelememizde sahip olduğumuz gibi soyut veya yüzeysel olarak ya da sadece anlama yetisiyle olduğu gibi Töz olarak. Bu yüzden, imgelememizde olduğu hâliyle hesaba katarsak (ki en çok ve zorlanmadan yaptığımız şeydir bu), niceliği bölünebilir, sonlu, parçalardan müteşekkil ve çoklu olarak anlarız. Öte yandan, bu şeyi anlama yetisinde olduğu hâliyle hesaba katar ve kendinde olduğu gibi algılasak (ki bu çok zordur), yeterli düzeyde kanıtlamış olduğum gibi, bu defa da sonsuz, bölünemez ve tek olduğunu buluruz” (Spinoza, 2014, s. 103).

Bir kez daha vurgulamak gerekirse, niceliği, hayal gücümüzde canlandırdığımız bir biçimde ele aldığımızda -ki bu genellikle yaptığımız ve bizim için kolay ancak soyut ve yüzeysel olan bir şeydir- onu sonlu, bölünebilir ve parçalardan ibaret olarak tasavvur ederiz, fakat onu aklımızda olduğu biçimde ve töz olarak ele aldığımızda -ki bu çoğunlukla yapmadığımız ve bizim için çok daha zor olan bir şeydir- onu sonsuz, tek, bölünemez olarak idrak ederiz. Spinoza, ikisi arasındaki ayrımı şöyle örneklendirir:

“Hayal gücü ile akıl arasındaki farkı bilen herkes bunu [niceliğin sonsuz, sınırsız, bölünemez olduğunu] rahatlıkla anlayacaktır; özellikle maddenin her yerde aynı olduğunu ve sadece farklı niteliklere sahip olduğunu düşündüğümüz için parçalara ayrılabilmesini, (ayrılabilmesini?) yani bu parçaların gerçek anlamda değil de şeklen [modal] ayrılabilmesini biliyorsa. Örneğin suyu su olarak düşündüğümüzde, onun bölünebilirliğini ve parçalarının da birbirinden ayrılabilmesini tasavvur edebiliriz, ama suyu maddi bir töz olarak tasavvur ettiğimizde, hiçbir şekilde ayıramayacağımızı ve bölünemeyeceğini anlarız. Dahası, su sırf su olarak ele alındığında hem var olabilir hem de yok olabilir, ama töz olarak ele alındığında ne var olabilir ne de yok olabilir” (EI, ÖXV, Not).

Şu hâlde, hayal gücü, uzamı modal bakımdan parçaları cihetinden tasavvur etmeyi sağlamaktadır. Hayal gücü bunu, uzam ile sayıyı, uzam ile ölçüyü, uzam ile zamanı ilişkilendirip, bir mânâda da terkip ederek, onu sayı, ölçü, süre gibi belirlenim tarzları veya nitelikler cihetinden sınırlandırmaktadır. Spinoza'ya göre niceliği tözden soyutlayarak sınırını belirleyebileceğimiz ve onu istediğimiz gibi sınırlaya-

bileceğimiz "ölçü" yü elde ederiz. Benzer bir biçimde, süreyi de ezeli-ebedi olandan soyutlayarak, sürenin sınırını belirlememizi sağlayan "zaman"a ulaşıyoruz. Zaman sürenin sınırını, ölçü ise niceliğin sınırını belirlemeyi sağlaması bakımından bunların daha kolay bir biçimde tasavvur edilmesine olanak verirler. Ayrıca, ona göre, tözün tarzlarını tözün kendisinden ayırmamız ve daha kolay tasavvur edecek şekilde sınıflandırmamız, onların sınırını belirleyerek sayımlarını yapmamızı sağlayan "sayı" kavramını ortaya çıkartır. İşte bu nedendir ki Spinoza, "ölçü, zaman ve sayı"yı, "düşünme daha doğrusu, hayal gücünün tarzları", "hayal gücünün yardımcıları" olarak adlandırır (Spinoza, 2014, ss. 103-104). Fakat hayal gücümüzle canlandırmamızın mümkün olmadığı ancak akılla kavrayabildiğimiz Tanrı, töz, ezeli-ebedi olan, uzam gibi şeyleri, hayal gücünün yardımcıları olarak ifade edilen zaman, ölçü, sayı üzerinden tasavvur etmeye ve doğanın işleyişini bunlarla açıklamaya çalıştığımızda olmadık hezeyanlara, sanılara kapılıyoruz.¹⁵ Üstelik, böyle tasavvur ettiğimizde tözün tarzlarını da hiçbir zaman doğru bir biçimde de kavrayamaz, onları Tözle, ezeli-ebedi olanla bağlantısından kopartmış oluruz (Spinoza, 2014, s. 103). Örneğin, Spinoza'ya göre, sayı, sonlu ve sınırlı cisimler için geçerli olup, yekpare maddenin sınırsız olarak ele alındığında bir sayıya sahip olamayacağı açıktır. Zira sayı belli bir şeyi ve o şeyin belirlenim tarzını ifade eder, yoksa bu belirlenim varlığına istinaden o şeye ait değildir (Spinoza, 2014, s. 269). Ancak her belirlenimin de bir olumsuzlama olduğu, bu bağlamda sayının da olumsuzlama olduğu dikkate alınmalıdır. O hâlde, "ölçü, zaman ve sayı", şeylerin doğasında değil, insanın algılamasının niteliğinde bulunur ve şeylerin zamanın akışına göre düzenlendiklerini ve uzam içinde çeşitlendiklerini düşünmemizin temelini oluşturur. İşte, şeylerin belli bir zaman ve mekânda olduklarına ya da Tanrı'da bulduklarına ve tanrısal doğanın zorunluluğundan doğduklarına bağlı olarak kavranmaları arasındaki ayrımın zemini budur. Şeyleri, ilkiyle bölük pörçük, rastlantısal, upuygun olmayan bir biçimde, ancak ikincisiyle doğru ve gerçek olarak, Tanrı'nın ezeli-ebedi ve sınırsız özünü içeren fikirlere bağlı olarak sonsuzluğun ufku altında kavrayabilmek mümkündür.

Kaynakça

- Balanuye, Ç. (2017). *Spinoza'nın Sevinci Nereden Geliyor? Reddedilmeyecek Bir Felsefi Teklif*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bottici, C. (2015). Başka Bir Aydınlanma: Spinoza'da Mit ve İmgelem. *ViraVerita*. (Çev. Nurbânu Karataş). Sayı: 2, 130- 155.
- Bumin, T. (2005). *Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Curley, E. (1988). *Behind the Geometrical Method: A Reading of Spinoza's Ethics*. Princeton: Princeton University Press.

¹⁵ Spinoza'ya göre, "yer kaplamanın uzamsallaştırılması ve sonlu olması gerektiği, parçalarının gerçekte birbirinden ayrı olduğu, tüm şeylerin ilk ve tek dayanağını oluşturduğu, belli bir anda başka bir anda olduğundan daha fazla yer işgal ettiği vb. hepsi de hakikate taban tabana zıt olan birçok başka inanış bu hatalara örnek gösterilebilir" (Spinoza, 2015, ss. 71-72).

- Deleuze, G. (2000). *Spinoza Üzerine On Bir Ders*. (Çev. Ulus Baker). Ankara: Öteki Yayınları.
- Deleuze, G. (2011). *Spinoza Pratik Felsefe*. (Çev. Ulus Baker & Alber Nahum). İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Descartes, R. (1989). *Aklın İdaresi İçin Kurallar*. (Çev. Mehmet Karasan). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Elmas, M. F. (2013). Spinoza'nın Antropomorfizm Eleştirisi ya da Aklın Hayalgücünü İfşası Üzerine. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*. Sayı: 21, 19-28.
- Gatens, M. & Lloyd, G. (1999). *Collective Imaginings. Spinoza, Past and Present*. London: Routledge.
- Hardt, M. (2012). *Gilles Deleuze: Felsefede Bir Çıraklık*. (Çev. İsmail Öğretir & Ali Utku). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Lord, B. (2010). *Spinoza's Ethics*. An Edinburgh Philosophical Guide, Edinburgh University Press.
- Nadler, S. (2006). *Spinoza's Ethics: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pugliese, N. (2017). Spinoza's Argument for a Bodily Imagination. *Unisinos Journal of Philosophy*. Filosofia Unisinos, 18 (3), 172-176.
- Spinoza, B. (2011). *Ethica Geometrik Yöntemle Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Ahlak*. (Çev. Çiğdem Dürüşken). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Spinoza, B. (2014). *Mektuplar*. (Çev. Emine Ayhan). Ankara: Dost Kitabevi.
- Spinoza, B. (2015). *Anlama Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme*. (Çev. Emine Ayhan). Ankara: Dost Kitabevi.
- Tóth, O. I. (2018). Memory, Recollection and Consciousness in Spinoza's Ethics. *Society and Politics*, Vol. 12 no. 2 (24), 50-71.
- Zelyüt, S. (2010). *Spinoza*. Ankara: Dost Kitabevi.